

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

ՖՐԱՆՍԱԴԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՍՏ ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆԻ

(*Krikor Beledian, «Cinquante ans de littérature arménienne en France. Du même à l'autre» CNRS Editions, Paris, 2001, 487 pages*)

Սփիւռքի գրականութեան պատմութիւնը գրուած չէ: Այս հաստատումը քմայքոտ մերժումի մը արդիւնք մը չէ, ոչ ալ անելորդ պահանջկոտութեան: Դժբախտաբար, ո՛չ Մինաս Թէօլէօլեանի, ո՛չ Գեղամ Սեւանի եւ ո՛չ ալ Վազգէն Գաբրիէլեանի աշխատութիւնները այդ մակարդակին կը հասնին, տարբեր պատճառներով:

Անշուշտ, պատմագիրը պէտք է լրացնէ թէ՛ խուզարկու բանասերի եւ թէ՛ խստապահանջ վերլուծողի հանգամանքները: Գրականութեան պատմութիւն մը փաստական մանրակրկիտ հիմք մը կը պահանջէ, որուն վրայ պէտք է կառուցուի նոյնքան մանրակրկիտ վերլուծում մը:

Իր գիրքին մէջ, Մ. Թէօլէօլեան արձանագրած էր, թէ Գրիգոր Պըլտեանի «Տրամ» (Պէյրութ, 1980) հատորին դիմաց, Մարկ Նշանեանի քանի մը յօդուածներէն զատ, Սփիւռքը ոչինչ ունէր բաղդատելի: Վերջին քսանամեակը ամրապնդած է այս դիտողութեան արդարացիութիւնը: Իր բանաստեղծական ու վիպական վաստակին քովն ի վեր, Գր. Պըլտեան գրավերլուծական երեք կարեւոր հատորներ հրատարակած է. «Գրիգոր Նարեկացի լեզուի սահմաններուն մէջ» (Վենետիկ, 1985), «Կրակէ շրջանակը Դանիէլ Վարուժանի շուրջ» (Անթիլիաս, 1988), «Մարտ» (Անթիլիաս, 1997): Դեռ պէտք է յիշել մամուլի մէջ ցրուած բազմազան ուսումնասիրութիւններ:

Այս արտադրութիւնը դժբախտաբար լուրջ ուշադրութեան արժանացած չէ: Նախ՝ իր անսովորութեան (այսպէս կոչուած «անհասկնալիութեան»), ապա՝ իր մասնագիտական մակարդակին, վերջապէս՝ իր հարցադրումներուն բնոյթին պատճառով:

Հայագիր այդ արտադրության կողքին, իր «Les Arme'niens» (1994) երկին բոլորովին տարբեր մակարդակի մը վրայ, հեղինակը այժմ ընթերցողին կը ներկայացնէ ֆրանսերէն նոր գործ մը, ուր լաւագոյնս կը ցուցաբերուին վերը նշուած բանասերի եւ վերլուծողի զոյգ առաքինութիւնները: Ներկայ հատորը 1994ին պաշտպանած իր տոքթորայի երկրորդ ատենախօսութեան հիմամբ կառուցուած է:

Ֆրանսական հեղինակաւոր հրատարակչատան մը՝ Գիտական Ուսումնասիրութեան Ազգային Կեդրոնի կողմէ լոյս ընծայումը, ո՛չ միայն գիրքի լռելեան արժեւորումն է, այլեւ մանաւանդ սփիւռքահայ գրականութեան «ինքնութեան թուղթ»ի մը յանձնումը: Այս աշխատութեամբ լեզուական պետական կարգավիճակ չունեցող եւ իր անմիջական հասցեատէր ընթերցողին կողմէ յաճախ անտեսուող գրականութիւն մը գիտական աշխարհէն ներս մուտք կը գործէ:

Հեղինակը եռակի իրագործում մը արձանագրած է.

ա) Սփիւռքի գրականութեան նուիրուած պատմա-վերլուծական առաջին լուրջ հատորը,

բ) Ֆրանսահայ գրականութեան սպառիչ պատմագրութիւնը,

գ) Ֆրանսահայ գրական մամուլի մանրամասն պատմագրութիւնը:

Գիրքը կ'ընդգրկէ ֆրանսահայ գրականութեան յիսնամեայ շրջան մը՝ 1922-1972, այսինքն, Պոլսոյ պարպումէն մինչեւ Նիկողոս Սարաֆեանի մահը: Ինչպէս ենթախորագիրը կը յուշէ, այս հինգ հարիւր էջերը կը վերլուծեն անոր էական գիծը՝ «du mème a l'autre», այսինքն, «ինքնութենէն դէպի այլութիւն», ինչ որ, տառացի թարգմանութիւն մը չըլլալով, միաժամանակ ցոյց կու տայ սփիւռքահայ կեցութեան երկդիմութիւնը, քանի որ ինքնութեան կորուստ մը չէ որ կը մատնանշուի, այլ ինքնութեան զարգացումը՝ այլէն անցքին ընդմէջէն:

Ներածութեան մէջ, հեղինակը կը բացատրէ իր երկու նպատակները՝ գրական պատմութիւն մը գրել եւ տարագրութեան գրականութեան հարցերը ուսումնասիրել, իր առարկան շրջագծելով «Սփիւռքի հայ գրականութեան» (այսինքն՝ հայալեզու) եւ ո՛չ թէ «Հայ Սփիւռքի գրականութեան» (այսինքն՝ հայալեզու եւ օտարալեզու) ծիրին մէջ:

Սփիւռքի գրականութիւնը ժխտող Յակոբ Օշականի դրոյթները մեկնաբանելով, Պըլտեան կը յիշեցնէ, որ առանց ընկերային կազմակերպութեան ու ներքնակառոյցի (սփիւռքեան օրինավիճակ) հայ գրականութիւն մը անկարելի է: Բայց, կ'աւելցնէ, անկարելիութիւնը այդ գրականութեան օրկանական մասն է: Արդարեւ, կարելի չէ գրականութիւն մը միայն հանրակարգային (institutional) ներկայութենէ մը վերլուծել, որովհետեւ սփիւռքեան անվերադարձ կացութեան մէջ օրինաչափը բացա-

կայութիւնն է: Բացակայութիւնը, անկառոյց վիճակը անխուսափելի կը դարձնեն օտարութեան հետ հաղորդակցութիւնը:

Իր բազմաթիւ գրական-վերլուծական յօդուածներուն մէջ Պըլտեան շեշտած է նմանօրինակ մտքեր: Նորութիւնը այս համապարփակ հետազօտութիւնն է, ուր կը տողանցեն 61 հեղինակներ իրենց քանի մը հարիւր գործերով եւ որ իր հարստութեամբ սառնալեւրան սկզբունքին բացայայտումը կը կատարէ: Կասկածէ դուրս է, որ այս հատորը աւելի քան երեսուն տարիներէ ի վեր կատարուող ընթերցողական հսկայ աշխատանքի մը միայն մէկ տասներորդը կը վերբերէ: Անտիպ արխիւներ, գիրքեր եւ պարբերաթերթեր հետեւողականօրէն մաղէ անցած են, քաղուած տեղեկութիւններու, գրական թեմաներու եւ տեսական անդրադարձներու տպաւորիչ բազմազանութեան արդիւնքով:

Բծախնդրօրէն շարադրուած ու ակադեմիական բոլոր պայմանները լրացնող այս գործը յափշտակութեամբ կը կարդացուի: Բայց առարկայական ակադեմականութիւնը հոս գերագոյն տիրապետող չէ: Հեղինակը պարզ բանասէր կամ քննադատ չըլլալով, յիսնամեայ գրականութեան մը հոլովոյթը մեր աչքին առջեւ կը պարզուի՝ հեղինակին մէկ վերնագրին պէս, գրականութեան կախարդանքին տակ:

Յատկապէս ընդգծելի է, որ Պըլտեան ո՛չ մէկ հեղինակի ո՛չ մէկ գործի մասին իր տեսակէտը կը զլանայ. նոր լոյսի տակ կ'երեւին շատ մը գործեր, որոնք մինչեւ հիմա՝ գաղափարախօսական նկատառումներու պատճառով, կողմի մը գնահատութեան կամ պախարակումին արժանացած են, ըստ պարագայի:

Յարակարծիքը այն է, որ հայ գրականութեան արեւմտեան թելի ամենէն ինքնատիպ ու շահեկան փորձառութիւնն ու արտադրութիւնը արձանագրուած են Ճիշդ Ֆրանսայի մէջ, ուր համայնական կեանքի եւ համայնքային կառոյցներու տկարութիւնն ու բացակայութիւնը ամենէն աւելի բացայայտ եղած են ամբողջ Սփիւռքի բաղդատմամբ: Ասիկա կ'արտօնէ գրական սերունդի մը մասին խօսիլ, նոյնիսկ եթէ «Փարիզի դպրոց» երբեմնի պիտակը քիչ մը չափազանցուած համարուի, ինչպէս հեղինակը կը մատնանշէ: Ծայրայեղ ցրուումն ու կազմալուծումը գրականութեան ամենէն արգաւանդ ակօսները պտղաբերած են: Զարմանալի չէ, որ Սարաֆեան, Որբունի, Շահնուր կամ Շուշանեան անոր արդիւնքը ըլլան եւ որ անոնց կողքին իրենց սփիւռքեան ժամանակակիցներուն անունները տծգոյն տպաւորութիւն մը ձգեն ընդհանուր առմամբ:

Ներածութենէն ետք, հատորը ժամանակագրական խիստ կարգի մը կը հետեւի, բաժնուելով հինգ մասերու. «Կազմաւորման տարիները (1922-1928)», «Ստեղծագործական պայթիւնը (1929-1934)», «Դէպի

ցրուում (1935-1940)», «Մակընթացութիւնը (1940-1951)», «Վերականգնումը (1952-1972)»: Անոնց կը հետեւին եզրակացութիւն մը, կենսագրական բառարան մը, մատենագիտութիւն մը (ընդհանուր, հայկական եւ ֆրանսահայ հեղինակներու), տառադարձութեան բանալի մը, որոշ բառերու բացատրական էջ մը եւ երեք վերլուծական ցանկեր (անուններ, տպարաններ եւ թերթեր):

Առանձին յիշատակութեան արժանի են 16 էջ լուսանկարները, որոնցմէ շատերը անտիպ են, եւ որոնք միս ու ոսկոր կու տան գիրի ուժով իրագործուած վերակազմութեան:

Գիրքին առաջին մասը (էջ 21-76), ֆրանսահայ գաղութի արդի շրջանի եւ գրական խմորումներու նախապատմութեան ուշագրաւ ակնարկ մը նետելէ ետք, կ'անդրադառնայ բանաստեղծութեան եւ արձակի հարցերուն: Մեկնելով Ղովտի կնոջ յոյժ բնորոշ սարաֆեանական պատկերէն, Պըլտեան վերլուծումի կ'ենթարկէ Վ. Թէքեանի քերթողութենէն բխած, բայց հակադիր ուղղութիւններով ընթացած երկու արտադրութիւններ. Լեւոն Զ. Սիւրմէլեանի «Լոյս զուարթ»ը՝ անգլերէնի անցած գրագետին առաջին ու վերջին հայերէն գիրքը, ամբողջովին խրած անցեալին մէջ, եւ Սարաֆեանի «Անջրպետի մը գրաւումը», որ անցեալի մերժումով դէպի ապագայ նայած է՝ խորագրէն իսկ մատնելով իր նպատակը:

Այնուհետեւ կու գան Շ. Նարդունիի առաջին հեքեաթները եւ Եղիշէ Այվազեանի ֆանտաստիկ պատմածքները, ինչպէս եւ Շուշանեանի բանաստեղծաշունչ վէպերն ու Պէշիկթաշլեանի առաջին երկերը: Հեղինակը ճիշդ կը մատնանշէ, որ անոնց մէջ նոր սերունդը ամէն կապ կը խզէ գաւառական գրականութեան ու իրապաշտ արձակին հետ:

Երկրորդ մասը (էջ 79-230) գիրքի ամենէն ծաւալունն է, քանի որ կը ներկայացնէ ֆրանսահայ գրականութեան աստղային ժամը՝ 1929-1934 շրջանը: Գրական-մշակութային բանավէճերը, «Մենք»ի շարժումը, Շահնուրի «Նահանջը առանց երգի»ն, Որբունիի «Փորձը», Հրաչ Զարդարեանի «Մեր կեանքը», Փայլակ Միքայէլեանի, Ղեւոնդ Մելոյեանի, Նիկողոս Սարաֆեանի վէպերը, դեռ՝ Նարդունիի եւ Շուշանեանի արձակը, ինչպէս եւ ուրիշ շատ մը գործեր հանգամանալից քննութեան կ'ենթարկուին: Նշելի է, որ հազիւ թէ ընթերցողը կը հաղորդուի հատորի իւրայատկութիւններուն, այդ քննութիւնը «անհասկնալի» ոչինչ ունի: Կ'անդրադառնայ, թէ մեկնողական այդ աշխատանքին լծակները գրեթէ թափանցիկ կերպով ներկայացուած էին իր աչքին: Պարզապէս այդ բոլորը երեւան հանող «ընթերցում»ին կարիքը կար:

«Մենք»ի երեւոյթի մանրամասն վերլուծումէն որպէս համայնական վայրի ստեղծումի փորձ մինչեւ արծակին մէջ առկայ սեռականութեան համոզիչ մեկնաբանութիւնները՝ ոչինչ դուրս կը մնայ խորաթափանց սեւեռումէն: Աւելին, այս վերլուծումը կոչուած է պարզ ընթերցողին մէջ արթնցնելու «մոռցուած» պաշտօն մը՝ առանց միջնորդի այդ երկերուն գեղագիտական հաճոյքին վայելումը:

Ֆրանսահայ գրագէտները, մանաւանդ՝ 1920-1930-ական թուականներու շարժումը, թէեւ շատ հոլովուած են Սփիւռքի չորս կողմը, բայց իրականութեան մէջ, բացառելով «Նահանջը առանց երգի»ն, անոնք հազուադէպօրէն կարդացուած են, թէ՛ իրենց ժամանակին եւ թէ՛ աւելի ուշ:

1934-1940 տարիները, որոնք երրորդ մասին նիւթն են (էջ 233-304), ականատես են արծակի ժամանակաւոր ճգնաժամին՝ Պըլտեանի վկայակոչած «օղակի երեւակայական կառոյց»ի զարգացումի ճանապարհին, եւ բանաստեղծութեան ծաղկումին՝ Սարաֆեանի «Տեղատուութիւն եւ մակընթացութիւն»ի եւ Յարութ Կոստանդեանի «Օրերի իմաստութիւն»ի միջոցաւ:

Գիրքին չորրորդ մասը (էջ 307-362) գերմանական գրաւումի եւ ազատագրումի շրջաններուն կ'անդրադառնայ: Պատերազմի տարիներու յարաբերական ամլութենէն ետք, կը տեսնենք դանդաղ զարթօնք մը, ուր մտաւորական բանավէճերը ծովումի եւ յանձնառու գրականութեան հարցերուն շուրջ, ինչպէս եւ թատերագրական շարժում մը, որու ամենէն յայտնի անունը Ղ. Մելոյեանն է, գլխաւոր դերակատարներն են:

Հինգերորդ մասը (էջ 365-426) որպէս առանցք ունի յիսնամեակի երկրորդ մեծ պարբերաթերթին՝ «Անդաստան»ի շուրջ բոլորումն ու վերականգնումը, ուր «Մենք»ի շարժումի հին դէմքերէն շատեր կը մասնակցին, լիովին տարբեր նպատակներով: Վերջին քսանամեակի գրական միւս մանր պարբերականներն ալ կը քննուին, ինչպէս եւ Որբունիի «Հալածուածները» վիպաշարքն ու Սարաֆեանի վերջին կարեւոր երկը՝ «Միջերկրական»ը:

Այս արագ թուարկումը պարզապէս կը նպատակադրէ ընդհանուր գաղափար մը տալ: Գիրքին մեծածաւալ ու բազմաճիւղ նիւթը չի հպատակիր որեւէ ամփոփումի:

Գրիգոր Պըլտեան մեր գրականութեան ուսումնասիրութեան նոր արժեքափերու ռաիվիրաներէն եղած է: Այս հատորը սփիւռքահայ գրականութեան անկրկնելի ժամանակաշրջանի մը յուշարձանն է, ֆրանսահայ իմացական կեանքի ժառանգութեան ստանձնումն ու փոխանցումը եւ, ամէն բանէ վեր, անցեալի ապրող էջերու հայելիին մէջ մենք մեզ դիտելու ու մտածելու սքանչելի պատեհութիւն մը: